वा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् । अग्निर्वोत्पविनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा" भा०व०९६ अ०। २उत्पवयुक्ते त्रि० ।

उत्पवन न० उद्+पू-ल्युट् । यज्ञियपात्रादिप्रक्षालनभेदे स च आश्व० श्रौ० १,३,२,३ सूत्रयोर्दर्शितो यथा ।

"पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम्" २सू०। "अग्निष्टोमाग्नीषोमीयगर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नानान्तयोर्गृहीत्वाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां "सवितुद्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति" प्रायुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण, द्विस्त्रीणीम्" २सू०। "कार्यमिति शेषः । अथ किं लक्षणे? पवित्रे कथं वा उत्पवनं ? कार्यमित्येतद्द्वयं निर्णेतुमाह । प्रशब्दः सूक्ष्मच्छिद्राभ्योरनिष्टत्यर्थः। न विद्यते अन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तथोक्तौ प्रादेशमात्रौ कुशौ । एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ । नानेत्यस्य सर्गार्थम् । पवित्रे अन्तयोरसंस्पृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रायुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण, द्विस्त्रीणीम्" ना०ट०। तत्र समन्त्रकामन्त्रकव्यवस्था नारा०वृत्तौ दर्शिता पूर्वेषामन्त्रकमुत्पवनं विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् । तत्र वैतानिके अमन्त्रकं गृह्ये कर्मणि समन्त्रकमित्येवं विनिवेशः" इति । "उत्पवनप्रकारः" यत० आ० । "प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः । ते तत आदत्ते, ताभ्यामाज्यमुत्पुनात्येको वाऽउत्पवनस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति । स उत्पुनाति "सवितुद्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति" सोऽसावेव बन्धुः" । "अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् प्रोक्षणीरुत्पुनाति "सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाति" एको वा उत्पवनस्य बन्धुः" २२,२३,२४,१,२,१, "द्रव्याणामेव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्" मनुः "प्रादेशप्रमाणकुशद्वयाभ्यामुत्पवनेन शुद्धिः" कुल्लू० ।

उत्पश्य त्रि० उद्+दृश-कर्त्तरि श । १ऊर्ध्वं प्रेक्षके । २उन्मुखे ३ऊर्ध्वदृष्टौ हेम०।

उत्पाटन न० उद्+-पट-णिच्+ल्युट् । १उन्मूलने सुश्रुतोक्ते २व्रणवेदनाभेदे च । यथा "अत ऊर्ध्वं सर्वव्रणवेदना वक्ष्यामः तोदनभेदनताडनच्छेदनावमर्दनमन्थनविक्षेपणचूर्णनायनिर्दलनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकर्षण विविधसूक्ष्मविशेषणविकरणपूरणस्तम्भनस्नायुकुञ्चनाङ्कुशिकाः सन्भवन्ति" ।

उत्पाटक पु० उद्+पट-भेदने णिच्-ल्युच् । १उन्मूलके सुश्रुतोक्ते २पाल्यासुपद्रवभेदे उत्पुटशब्दे विवृतिः ।

उत्पाटिका स्त्री रुद्+पट-णिच् ण्वुल् टाप् अत इत् । इक्षुनीरसायां त्वचि "तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः । त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः" इ०उ० । उत्पाटनकर्त्र्यां स्त्रियां च ।

उत्पात पु० उद्+पत-घञ् । १ऊर्ध्वपतने । उद्+पत-ण । अकस्मादागते प्राणिनां शुभाशुभसूचके दैवनिमित्ते २भूकम्पादौ ३सुश्रुतोक्ते विलाव्यपाल्यामयभेदे च ।

"पाल्यामयास्तु विलाव्या इत्युक्ताः प्राग्निबोध तान् । परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दुःखवर्द्धनः । पञ्चमः परिवेल्लीं च कर्णपाल्या गदाः स्मृताः । सौकुमार्यात्तिरोत्थितः सहसाभिप्रवर्द्धते । कर्णशोफो भवेत्पाल्यां सरजः परिपोटवान् । क्षणात्स्वयमिभः स्रस्यः स वातात् परिपोटकः । गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनोद्वर्षणादपि । शोफः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुगन्वितः । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः सगदो मतः । सकाहर्द्धवतः कर्णं पाल्यां वायुः प्रकुप्यति । गृहीत्वा सकफं कुर्यात्कोफं तद्वर्णवेदनम् । उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः । वर्द्धमाने गदा कर्णे कण्डूदाहरुगन्वितः । शोफो भवति पाल्यस्य त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्द्धनः । कफाल्लकृमयः कुर्युः सर्पपाभा विकारिणीः । स्राविणीः पीडकाः पाल्यां कण्डूदाहरुगन्विताः । कफाल्लकृमिसम्भूतः सविसर्पान्वितस्ततः । जिह्वात्वग्वक्त्रकर्णी पार्श्वौ परिवेल्लीति च स्मृतः"।

शुभाशुभसूचकोत्पातस्य दिव्यान्तरीक्षभौमभेदात् त्रिविधः । स च इ०सं० दर्शितो यथा "वानस्पत्यानुत्पातान् गर्गः प्रोवाच तानहं वक्ष्ये । तेषां सङ्क्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यथाभूतोत्पातः । अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसञ्चयाद्भवति । संसूचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौमाश्चतुरुत्पाताः । मनुजानामपचाराद्यदपरक्ता देवताः सृजन्त्येतान् । तत्प्रतिघाताय नृपः शान्तिं राष्ट्रे प्रयुञ्जीत । दिव्यं प्रकर्षवैकृतम् उल्कानिर्घातपवनपरिवेषाः । गन्धर्वपुरपुरन्दरचापादि यदान्तरिक्षं तत् । भौमं चरस्थिरभवं सञ्चाग्निभिराहतं शमसुपैति । नाभसमुपैति सहुतां शाम्यति नो दिव्यमित्येके । दिव्यमपि शमसुपैति प्रभूतधनकाञ्चनगोमहीदानैः । सद्मायतने भूमौ गोदोहात् कोटिहोमाच्च । आत्मसुतकोशवाहनपुरदारपुरोहितेषु लोकेषु । पाकमुपयाति दैवं परिकल्पितमष्टधा नृपतेः । अनिमित्तभङ्गचलनस्वेदास्रनिपातजल्पनाद्यानि । जिह्वा-